

Névelmélet és etimológia
A folyik eredete és rokonsága

I. Névelmélet és etimológia

1. Harminc évvel ezelőtt, 1974. augusztusában Balázs János a Budapesten megrendezett nemzetközi etimológiai konferencián tartott előadásában (l. Balázs 1976: 68–73) – elsősorban V. Kyparski, Aulis J. Joki, Szemerényi Oszvald és az amerikai Yakov Malkiel hasonló gondolataira hivatkozva – az etimológiában is szorgalmazta a komolyabb elméleti alapvetést, az elvek keresését, kidolgozását és a szófejtés gyakorlatában való hasznosítását. Véleménye szerint ugyanis csak egy elméletileg megalapozott, a modern általános nyelvészet eredményeit hasznosító etimológia lesz képes felszámolni azt a szakadékot, „amely az általános nyelvészeket és az etimológusokat meg a névtudomány művelőit is elválasztja”. Maga e rövid írásban az etimológiával szoros kapcsolatban álló rokon stúdium, a megnevezés mikéntjét kutató onomasziológia fontosságára és a szófejtés gyakorlatában való érvényesítésére hívja fel elsősorban a figyelmet.

1.1. Az azóta eltelt három évtizedben az etimológiai kutatásban is jelentős előrelépések történtek: a mai vizsgálatok és elméleti munkák a vizsgált szavakat hangsúlyosan részrendszerek, mezőösszefüggések elemeiként veszik figyelembe, tehát a komparasztika által meghonosított hagyományos nyelvtörténeti vizsgálódás és külső rekonstrukció mellett a szófejtésben egyre inkább szerepet kap az olasz neolingvisztikai iskola által kidolgozott belső rekonstrukció módszere, azaz a szinkrón, rendszerszerű összefüggések hasznosítása a szótörténeti és etimológiai vizsgálatokban. A rendszerszerű szemantikai kutatások fejlődésével párhuzamosan a korábbinál jobban előtérbe kerül a szójelentések rekonstrukciója, s ezzel kapcsolatosan a kontextus meghatározó szerepe, azaz a vizsgált szavak kontextuális jelentéseinek fokozottabb számbavétele (vö. G. Bonfante 1945: 83–94; 132–61; P. Guiraud 1959: 82; E. P. Hamp 1992: 424–9).

1.2. A kontextus szerepének fontosságát annak ellenére nem árt hangsúlyozni ma sem, hogy Émil Benveniste „A rekonstrukció jelentéstani problémái” c. híres dolgozatában erre már 1954-ben nyomatékosan felhívta a figyelmet (magyarul l. Telegdi 1970: 213–22). Az

„etimológusnak kontextusban kell a szavakat vizsgálnia – írja –, ez a módszertani elv látszólag túlságosan evidens, semhogy érdemes lenne hangsúlyozni. De ha a jelentést az alkalmazás változataira redukáljuk, elengedhetetlen meggyőződnünk arról, hogy az alkalmazások lehetővé teszik nemcsak azt, hogy összekapcsoljunk látszólag különböző jelentéseket, hanem azt is, hogy motiváljuk különbségüket.” A szófejtést, a vizsgált szó tulajdonképpeni jelentésének megtalálását vagy legalábbis valószínűsítését különösen a szinonimikus, tautologikus kontextusok segíthetik, melyekből a régi magyar nyelvemlékekben meglepően sokat találhatunk.

1.3. Mindezek mellett változatlanul kérdés maradt az 1974-es konferencia témája, illetve Balázs János felvetése: joggal beszélhetünk-e az etimológia elméletéről? Vannak-e, illetőleg lehetségesek-e egyáltalán az etimológiának, a szófejtés tudományának elvei?

Sokan úgy látták, és látják ma is, hogy az etimológiának nincs – mert nem is lehet – saját elmélete, e kutatási területet nem jellemezhetik specifikus elvek. Hajdú Péter a konferencián elhangzott elnöki megnyitójában (l. Benkő – K. Sal 1976: 8) a következőket mondja: „Más kérdés [...], hogy vajon mit értsünk az etimológia elméletén, s egyáltalán van-e ilyen? Ezzel kapcsolatban a magam részéről legyen szabad csak arra utalnom, hogy az etimológia része a nyelvtörténetnek, s elmélete is csak annyiban van, amennyiben a történeti nyelvészetnek, illetőleg a nyelvhasználatnak, vagyis nem közvetlenül, hanem többszörös áttétellel kapcsolódik a nyelv általános kérdéseivel foglalkozó valamelyik elmülethez. Hasonlóképpen vélekedett Károly Sándor is „Általános és magyar jelentéstan” című monográfiájában (1970: 255): „Világos, hogy a szó eredetének a megállapításában a jelentésváltozások kutatásának elméleti és gyakorlati tanulságait kell felhasználni, az etimológiának külön szempontja nincs és nem is lehet.”

2. E megfontolandó véleményekkel egyet kell értenünk annyiban, amennyiben nincs, mert nem lehetséges külön etimológiai fonológia, morfológia vagy szemantika, e diszciplínák eredményeit csak hasznosíthatja az etimológiai kutatás. Mégis úgy vélem, hogy – ha az etimológiának kizárólagosan rá jellemző, külön szempontja nem is lehet – a természetes nyelvrendszerek működésében tetten érhetőek olyan, a kutatás által mindeddig kellőképpen nem hasznosított elvek, melyek a mai, a Saussure utáni nyelvészet rendszerszemléletű kutatásainak eredményeire is építő etimológiai gyakorlatot megalapozhatják.

2.1. A történet és állapot egységének elve.

2.1.1. Az egyik elv abból a – az idézett gondolatokkal és a belső rekonstrukció fogalmával is ellentétes – megfontolásból következhet, mely szerint az etimológia nem tekinthető kizárólag történeti stúdiumnak.

Közismert, hogy F. de Saussure genfi általános nyelvészeti előadásaiiban a szinkroniát és a diakroniát élesen elhatárolta egymástól. Véleménye szerint a „két szemléletmód, t. i. a szinkronikus és a diakronikus közötti ellentét teljes és megalkuvást nem tűrő” (l. Saussure 1967: 109). Felfogásával már tanítványai Ch. Bally és A. Sechehaye sem értettek egyet, valamivel később pedig a prágai nyelvészek, majd az olasz neolingvisztikai iskola képviselői a szinkronia és diakronia egységének gondolatához jutottak el. „A leíró és a történeti nyelvészet közti szakadék – melyet Saussure oly szenvedélyesen minősített elkerülhetetlennek – csupán időleges repedés volt” hiszen a „fejlődésben gyakran keresett általános törvények valójában minden szinkronikus állapotot kormányoznak.”– állapította meg R. Jakobson „A szinkronia és diakronia egysége” c. dolgozatában. (Vö. Jakobson 1972: 177–185; l. még: A. Sechehaye 1940; G. Bonfante i.m; H. M. Hoenigswald 1960: 9–31; J. Kuryłowicz 1962: 469–90; Róna Tas András 1978: 172–88; B. A. Szerebrennyikov: 1986: 217–74.)

Hazai vonatkozásban pedig Zsilka János elméleti megállapításai és elemző gyakorlata mutatnak ugyanebbe az irányba. A magyar nyelv Zsilka által feltárt szinkron, rendszerszerű összefüggései azt bizonyítják, hogy a működő – mozgásokkal, konstrukciós folyamatokkal teli – nyelvi rendszer tartalmazza, mivel lényeges vonásaiban újra és újra létrehozza azt a történeti mozgást, melynek eredménye maga az adott nyelvállapot (vö. Zsilka 1973: 114–5, 1978: 388–414, 1982: 153–214; l. még Horváth K. 1983: 22–55, 1993: 66–77).

A szinkronia és a diakronia belső egységéből levonható következtetések hasznosíthatóak az egy szócsaládba vonható szavak körének megállapításában is: az elemek összefüggéseinek, az egymástól messze szakadt szavak összetartozásának, a szemantikai változások irányának a felderítésében.

2.1.2. A magyarban a belső szóalkotás különféle módjaival létrejött elemek közül különös figyelmet érdemelnek a szóhasadással (párhuzamos alak- és funkciómegoszlással) keletkezett szavak. (A szóhasadás fogalmát, típusait l. Grétsy 1962) Az ősi – ennél fogva jóval nehezebben bizonyítható – szóhasadás eddig ismeretlen eseteinek feltárása még sok meglepő eredménnyel járhat. Ha ugyanis szókészletünk bizonyos tagjaiban a szóhasadás ősi formáit ismerjük fel, s a homályba vesző alaki és jelentésbeli kapcsolatokat bizonyítani, vagy legalább valószínűsíteni tudjuk, kiterjeszthetjük az egy szócsaládba tartozó

elemek számát, pontosabbá tehetjük a közöttük lévő összefüggéseket. Ezzel mindaddig ismeretlen vagy bizonytalan eredetűnek tartott elemeket kapcsolhatunk ismert eredetű szócsaládokba, növelhetjük belső keletkezésű szavaink számát. A szóalak és a megfelelő jelentés létrejöttét belső nyelvi okokkal magyarázhatjuk. Sokszor a belső nyelvi eredetbeli kapcsolatok felderítésével párhuzamosan feltáruznak a tágabb körű – akár több nyelvcsaládot érintő – összefüggések is.

2.2. A nomináció elve: pars pro toto

2.2.1. A másik elv pedig, amelyre a szófejtés gyakorlata épülhet, az onomasziológiai szemlélet érvényesítése nyomán válik világossá. Ez a nomináció elve: az az elv tehát, amely a névadás mikéntjét világítja meg.

„Régi közmondás az, hogy nem könnyű a szép dolgot megérteni, és hát bizony, ami a neveket illeti, az sem könnyű kérdés” – tanította Szókratész a nevek jelentéséről, a dolgok és a nevek kapcsolatának természetéről a Kratülosszal vitatkozó Hermogenészt PLATÓN híres nyelvfilozófiai, névelméleti dialógusában, a „Kratülosz”-ban (l. 1984: 725–851; 384 b). „A fő problémára, a hangok és a jelzendő tárgy viszonyára a legnagyobb tudósok is vállat vonnak ez idő szerint” – állapította meg Kosztolányi a XX. század elején a „Nyelv és lélek” egyik kis darabjában (1971: 8). A nomináció tárgykörében vizsgálódva még ma is megoldatlan kérdések sorával szembesülünk.

Jeles kutatók nyelvelméleti munkáiból és sok szócsalád etimológiai vizsgálatából vontam le azt a következtetést, hogy a fogalomszavak esetében a megnevezés a pars pro toto 'rész az egész helyett', illetőleg a szinekdoché 'együttértés, veleértés' elve szerint történik: a dolgok, illetőleg a dolgok osztályai, a fogalmak szintetikus voltából következően a név az alkotórészek egyikéből következik. Azaz a névadás folyamatában először csupán a fogalom egyik összetevője kap nevet, majd e komponens neve az egész (az egészt felépítő valamennyi összetevő) nevévé válik. A név, a jelentő (a hangalak) létrejöttekor tehát nem külsődlegesen, önkényesen vonatkozik a jelentettre (a fogalomra), nem csupán utal valami tőle független másra, ahogyan Saussure – a nyelvi jel természetét vizsgálva a jelek önkényességének, azaz motivátlanságának elvét megfogalmazva (l. i. m. 91–6) – tanította. Ellenkezőleg: a fogalmakat megnevező szavak eredendően motiváltak, és alapvető szerepük kell legyen a valóság nyelvi ábrázolásában, megjelenítésében, ennél fogva az emberi megismerésben is. A megnevezés és

megismerés szorosan összetartozó fogalmak (vö. Bally 1940; Fónagy 1966, 1971, 1972; Horváth K. 1993: 16–65, 2001, 2004).

2.2.2. A meghatározóvá váló, domináns – névadó – jegy (pars) figyelembe vételével egyrészt feltárható a kapcsolat a többjelentésű szavak egyes jelentései között, másrészt egy vagy több nyelven belül a különböző, de a névadó motívumot tartalmazó fogalmak azonos eredetű nevei között. Ha pl. tudjuk azt, hogy indoeurópai *rózsa* szavunk eredendően piros színéről kapta nevét (a névadó jelentéskomponens a 'piros' jelentésmozzanat), egyrészt világossá válik az alapszó és a *rózsás arc, lázrózsa, rózsahimlő, rózsakrumpli, rózsaujjú hajnal* stb. metaforikus származékok jelentései között a kapcsolat. Másrészt feltárul az az összefüggés is, mely szavunkat egyfelől a magyar *rozsa, ragya, rőt, rózse, riska* stb. (itt most eltekintve attól, hogy e szavak mikor és mely indoeurópai nyelvekből kerültek közvetlenül a magyarba), másfelől az ang. *red*, fr. *rouge*, ném. *rot, röten*, ol. *roseo, rosso* stb. szavakhoz fűzik

2.2.3. Másfelől a dolgok szintetikus voltából következik az is, hogy egyazon dolgot, fogalmat, jelenséget vagy eseményt többféleképpen – hozzá egymástól eltérő nézőpontokból, más-más komponensből közeledve – ismerhetünk meg. Ugyanannak a fogalomnak a megnevezése a különböző nyelvekben, de – a szinonimasorok tanúsága szerint – egy nyelven belül is különböző szemlélet szerint, egymástól eltérő indítékokból történhet. Pl. a 'gyermeket váró nő' jelentésre a magyarban használhatjuk a más és más motívum alapján létrejött *terhes* (< *teher*), *viselő*s (< *visel* < *visz*), *áldott* (*állapotban van*) szavakat. A latin megfelelő, a *gravida* (< *gravitas* 'súly, teher') a magyar *terhes*-hez hasonló motivációjú, a francia *enceinte* (< lat. *in-cincta* 'öv nélküli') azonban egészen más szemlélet alapján született. Vagy pl. a 'lelkileg megrendít, elkedvetlenít, elkésérít' metaforikus használatban egymással rokon értelművé váló magyar igék – *lehangol, lehervaszt, lelomboz, lesújt, letaglóz, letör, lever, megráz, megrendít, megtör, megvisel* stb. – tulajdonképpeni jelentései is jól mutatják, hogy ugyanannak a fogalomnak a megnevezése más és más indítékból történhet.

2.2.4. Mindebből arra következtetnek: a pars pro toto, illetve a szinekdoché eljárása a nomináció magyarázó elve. Noha a jelenségnek a névadásban vagy általában a nyelv működésében betöltött szerepére a XIX. század óta kiváló gondolkodók (pl. Michel Bréal [1897: 191–8]; Wilhelm von Humboldt [1985: 55–67]; A. A. Potebnya [2002: 105 kk]; K. P. Florenszkij [1972: 325] vagy Friedrich Nietzsche [1997: 20–5, 47–9], magyar vonatkozásban pedig Mészöly Gedeon [1982: 92–6] és Zsilka János [1975: 23–8, 255–60; 1993: 11–2]) figyeltek fel, az etimológiai–onomaszilológiai kutatásokban ma sem veszik kellőképpen

tekintetbe. Vizsgálataim arról győztek meg, hogy eredendően minden elnevezés „beszélő név” lehetett, de ma már a névadás motívuma – a domináns, névadó jegy – nagyon sok esetben nem világos. A szó belső formája, azaz az a mód, ahogyan a fogalom kifejezésre jut a névben, elhomályosult.

2.2.5. Wilhelm von Humboldt szerint minden emberi nyelvben sajátos világnézet (Weltanschauung) tükröződik, mivel valamennyi nyelv a világ sajátos – csak rá jellemző – szemléletét nyújtja. Ez a különbözőség a nyelvi tükrözés egymástól nyelvenként eltérő voltából ered. A nyelvekben kifejeződő sajátos világszemlélethez egyfelől a grammatikai (fonológiai, morfológiai, szintaktikai) struktúrák eltérése, másfelől a lexémák belső formáinak különbözősége, a differens névadó motívumokra épülő nomináció vezet. Ha egy név indítékát, azaz a név által jelölt szubsztancia (fogalom) domináns, névadóvá váló ismertetőjegyét sikerül megfejtenünk, a valóság nyelvi reprezentálásának egyik lehetséges, sajátos módját ismerhetjük meg.

II. A *folyik* eredete és rokonsága

1. Minderre figyelemmel kíséreltem meg ősi, nagy szócsaládot létrehozó, de mindmáig érvényes etimológiával nem rendelkező *folyik* igénk (vö. EtSz. 2: 343–54; SzófSz. 83; MSzFE. 1: 212–3; TESz. 1: 944; EWUng. Lieferung 2: 406) eredetét megfejteni. A vizsgálatban diakrón és szinkrón módszereket egyaránt hasznosítottam, s nagy gondot fordítottam a poliszém ige és származékai kontextuális jelentéseinek a vizsgálatára.

Elemzéseimből azt a következtetést vonhatom le, hogy a *folyik* és származékai azonos eredetűek lehetnek *forr* igénnel és szócsaládjával: kettős szóhasadás eredményeképpen mindkét ige a több részrendszerből álló, *for-* ~ *fer-* ~ *för-* ~ *für-* tövváltozatokból kifejlődő hatalmas szócsalád *for-* tövéből jöhetett létre.

1.1. A *folyik* igét Gombocz és Melich etimológiai szótára ismeretlen eredetűnek tartja. Korai finnugor egyeztetési kísérleteit – Budenz pl. a *fut* finnugor megfelelőivel hozta a szót eredetbeli kapcsolatba – Bárczi Géza nem találta meggyőzőnek. Később K. Sal Éva (1956), majd nyomában Kálmán Béla (1962) ugorkori – a csónakhoz ütődő víz csobogását, illetve az evezőcsapások *pōλ*, *pōλ*, *pōλ* hangját visszaadó – hangutánzó szóként értelmezte, mely a szabályos szókezdő **p > f* hangváltozás következtében eredeti hangutánzó jellegét elvesztette. Ám újabb etimológiai szótáraink, a TESz. és az EWUng. az igét bizonytalan

eredetű szavaink közé sorolják, mivel e származatásnak két gyenge pontja is van. Egyrészt a ’<víz, folyadék> egyenletesen halad’ alapjelentésű *folyik* az adatok tanúsága szerint „sohasem vonatkozik a víz csobogásának, csurgásának a hangjára”, másrészt a magyarázatot gyengíti az is, hogy a szó jelentése „a régi nyelvben a későbbinél általánosabbnak látszik”, így az eredetinek vélt jelentéshez képest korai jelentésbővülést, később pedig jelentésszűkülést kellene feltennünk.

1.2. Poliszém szavak szinkrón tulajdonképpeni jelentése sok esetben nem esik egybe eredeti, történeti tulajdonképpeni jelentésével. Így van ez a *folyik* esetében is, mely a régi adatokban jobbra *-ik* nélküli *ful ~ fol ~ foll ~ foj ~ foly* alakváltozatokban élt. A nagyszámú nyelvtörténeti adat tanúsága szerint eredendően – alapformában, illetve *ki* igekötős változatában – a mára elavult ’<víz a földből> kiömlik, kibuggyan [hervorquellen, entspringen]’ jelentést képviselte. A régiségben nagyon hasonló jelentése volt a szintén ősi, finnugor (esetleg uráli) eredetű, hangutánzó-hangfestő szónak tartott, *forr kiforr* (a korai adatokban *for ~ főr*, esetenként *főrik ~ forrik*) igéknek is. Mai, ’erősen fölmelegszik, buzogva fő’ alapjelentésével szemben eredeti jelentése ugyanis ’<víz a földből> buzogva feltör’ volt.

1.2.1. A *forr* igét Pais Dezső szófejtése nyomán (1932: 117–19) – etimológiai szótáraink (SzófSz. 84; MSzFE. 1: 212; TESz. 1: 955; EWUng. Lieferung 2: 412) nagy valószínűséggel a *forog, fordít, fordul, forgat* stb. kiterjedt szócsaládjába sorolják, e nagyszámú származék *for-* tövéből származtatják.. Pais a földből kitörő forrásvízben, az örvényt vető vízben, valamint a hevített, forrásban lévő vízben a víz forgó mozgásának különböző megvalósulásait ismerte fel. Magyarázatában tehát a *forog* és *forr* ősi, eredetbeli összefüggését a jelentésekben kimutatható domináns – névadó – motívum, a ’körmozgás’ jelentésmozzanat biztosítja. A TESz. szerint (1: 955) a *forr* „eredetileg a földből előtörő, a forrásból kibuzogó víz forgó, örvénylő mozgására vonatkozott, amit legkorábbi jelentése is tükröztet.” A *forr, kiforr* e jelentése – a *foly, kifoly* elsődleges jelentéséhez hasonlóan – mára már szintén elavult. Míg azonban a *foly, kifoly* e jelentését csak nyelvtörténeti és etimológiai szótárainkban találjuk meg, a *forr, kiforr*-nak ezt a használatát régi értelmező szótáraink még jegyzik. E tény arra lehet bizonyíték, hogy a *foly-~ kifoly*-nak ez az ősi – a *forr ~ kiforr* tulajdonképpeni jelentésével egyező – jelentése korábban avulhatott el. A Czuczor–Fogarasi szótárban a *forr ~ kiforr* elsődleges jelentéséről ezt olvashatjuk (3: 734): „Általán am. forrva kifakad. Kiömlik, kifoly, kiduzzad. *A sziklából kiforr a víz.*” Ballagi Teljes szótára pedig (2: 54) ezt a jelentést így értelmezi: „bugyogva, forrva kiütődik; *az ásványos víz a föld belsejéből*

forr ki.” Ennek a jelentésnek a figyelembe vételével válik érthetővé a *forr* és a belőle levezetett *forrás* ’a földből természetes úton előtörő víz’ etimológiai kapcsolata. Mindebből arra következtethetünk, hogy a *forr* a *forog*, *fordul*, *fordít*, *forgás*, *forगत* stb. hatalmas szócsalád *for-* tövének – az *-r* : *-rr* szembenállás mentén – szóhasadással elkülönült változataként megnyugtatóan magyarázható.

1.2.2. Nyelvtörténeti szótárainkban (Oklevélszótár, Nyelvtörténeti Szótár, Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár) és a tájszótárakban felsorakoztatott bőséges nyelvi anyag pedig nemcsak azt tanúsítja, hogy mindkét ige és származékai (elsősorban a *folyás* és *forrás*) e jelentésben a XIV. század végétől a XVIII. század elejéig gazdagon, később pedig elszórtan adathozhatóak, hanem egyértelműen szól amellett is, hogy ősi, tautologikus predikatív szerkezeteket alkotnak: a *foly(ó)/foly(ás) (ki)foly(ik)*, illetve a *forr(ás) (ki)forr*. Vagyis a két tömondatban az alany és az állítmány csupán morfológiailag különül el egymástól. Az adatok továbbá világosan jelzik azt is, hogy a két struktúra viszonya is tautologikus: azaz azonos jelentést képviselnek. Egyazon jelentésük magyarázza azt a tényt, hogy e mondatok keveredhetnek is egymással, elemeik helyettesíthetik egymást: *a folyó (víz) (ki)forr*, illetve *a forrás (ki)foly*.

Az ezt bizonyító nyelvtörténeti adatok a XIV. század végétől sorjáznak. Mutatványként nézzünk e gazdag anyagból néhányat! „Es ad *folyo vyzett es kutforraffokat* ynnotok” (JókK. 140); „Bewseges *kwt few ky folymek*” (ÉrsK. 355); „Czyatorna kibol *az forrás ki foly*” (Oklsz.: 245); *Az viz [...]* „az föld alatt való *erekben*, honnét nagy könnyen *fel forrot*” (Kár.Bibl.); „A *kut vyzh helieben folia* es zarmaza magabol *olayt; ky folyo kwt fe*” ’fons aquae’; *kút ki-foly* ’fons emanat’; *kút folyás* ’fons, quelle’; „A *kutfu u*’ lehet tiszta, ha mindenkor *ki foldogal*”; „*Folyjon* mykenth ez *kut fobol az folyamath*”; „*Wer es wyzz zarmazek avagy ki folya*”; „Ime ute az *kuszalat es az vizek ki folamnak es patakoc aradnak*” [...]; „A *koszal, kibol csordogal, sot ki buzog, bevelkedve kiforr* a *Cristus*” (NySz. 1: 910–4, 951–9); „Az *a víz onnat foly*, em még innet *forrik*”; „*Forramat* – *folyam* eredete, *folyamtő*” (MTsz. 1: 623, 625); „[...] *a víz, mikō naty fourással jū ki a főüdbül*”; „*a gulya folyik* az itató kúthoz”; „csak úgy *fört a sok nép*” (ÚMTsz. 2: 480, 501); „a *Feredo kut folyamja*” ’forrása’; „Az *Varos Towan az foliam el fwrtá vala magat [...]*”; „*az forras folyamlyatis* meg bontvan más helyre vitték”; „E végre a szép tiszta *forrás* vagy *follyó víz*”; „A *fejér nyírfának tavasszal ki-folyó édes levét [...]*”; „Az *várban az kőfalból vér forrott ki*”; (SzT. 4: 233, 251; 7: 739).

A Nyelvtörténeti Szótár (1: 910–4; 943–7; 3: 1226) adatai azt mutatják, hogy e

használatok különösen Heltai, Bornemissza, Melius Juhász, Szenczi Molnár és Zrínyi műveiben fordulnak elő, de még Faludi nyelvében is gyakoriak, elsődleges (tulajdonképpeni) és átvitt (metaforikus) jelentésben egyaránt. Sokszor a két – e jelentésben szinonim – ige egyazon kontextusban szerepel, és egymást értelmezi: „Az harmadik angyal is ki önte az [...] poharat *az folio vizekbe es forras vizekbe*” (Mel. Szt. János 389); „Az Viszollya *follyo* egyenest *folly* a Scandinavia szigetre [...]”; „Az Viszollya *follyo viz* melet, mely az lengyel nagy hegyekbol *ki for*”; „A Tanais *follyó vizről*, melynek eredeti és *ki forrasa* vagyon a Riphei nagy hegyekbol” (Helt. Krón. 1); „Hagyod *ki forrani a kut feieket, hogy vizek folnak* a hegyek kezét” (Helt. Zsolt. 208); „A *folyo viz* bekakat *forr fel*” (Helt. Bibl.); „*Ki forro forras*”; „Az szép *forrast* houa inkább meric annal szeppen *fordogal*” (Born. Préd. 283, 552); „Az ki bennem hiszen, annak testebol *forrasz vizec folynac ki* az orok életre” (MA: Scult. 602); „A szerencsétlenség mindenütt *forr* a törökre” (Zr. Vh. 114: 21); „A föld gyomrából *ki forro folyamok*” (Fal. UE. 367); „Az istentelen mondásokban [...] ugyan *ki forr* a telyes átok” (Fal. NE.)

1.2.3. A két ige jelentésének szinonim voltát származékaik is igazolják. Az adatok tanúsága szerint a *kútfő*, *kútforrás*, *kútfolyás*, *kút folyamata*, *víz feje*, *vízfő*, *vízforrás*, *forráskút*, *forrás-kúthely*, *forrás-kútfő*, *kifolyó-kút* stb. összetételek vagy birtokos jelzős szintagmák egymás szinonimái. A *kút* elsődleges jelentése szintén ’forrás, Quelle’ (l. NySz. 2: 475–6; TESz. 2: 685). Tehát – ellentétben a Szótörténeti Tár véleményével, mely szerint a *forráskút* és társai ’vizenyős környékű kút’ jelentésűek – tautologikus szerkezetek, illetve belőlük létrejövő szóösszetételek ezek. Ugyanolyan formák tehát, mint az *árvíz*, *felebarát*, *hírnév*, *szóbeszéd*, *hány-vet*, *jár-ke*, *rúgkapál*, *dúsgazdag*, *búskomor* stb. mellérendelő szóösszetételek. A régiségben gyakori *folyton-foly*, *forrton-forr* figura etimologicák is azonos jelentésűek, így felcserélhetőek: l. pl. Faludinál: „ De még benn van Amor nyive,/ *Forrton-forr* az ó cserép” (Nincsen neve).

1.2.4. A két szócsalád szoros jelentésbeli kapcsolatára a régi magyar költészetben is szép példákat találunk: *folly(ik)* és a *forr* összefüggése a XVI. és a XVII. században Balassi, Rimai, Nyéki Vörös, Beniczky, Esterházy Pál és Zrínyi költői nyelvében is gazdagon adathozható.

Igazolásképpen először is Balassi idevonható példáiból idézek „Angyaloknak s embereknek erős Istene/ Jóval *forró* kegyelemnek *élő kútfeje*” (Háborúit, szíve fájdalmát számlálván, kéri Istent). „*Folyó vizek, kutak* csak neked tisztulnak” (Borivóknak való). Vagy nézzük a „Sokféle dolgokhoz hasonlítja magát és a szerelmet” c. versének első versszakát:

Ha ki akar látni két *eleven kutat*,
Kik ő *forrásokból* szüntelen *kifolynak*,
Nézze két szememet, kik mindenkor sírnak;

Nyéki Vörös Mátyásnál olvashatjuk a következő két sort: „Harmadik szép *forrás kút*,
avagy víz folyás/ Kedvet ki ád hat százat.” (Fons, speculum, gramen...) Vagy idézhetek
Esterházy Pálnak „Egy sólyommadárról való ének”-éből: „Az vadak járulnak *kifolyó*
kutakhoz,/ Gyönyörű *forrásokhoz*”.

Végül keressünk a XVII. század reprezentánsának, Zrínyi Miklósnak költői nyelvéből
bizonyító erejű példákat! A „Szigeti veszedelem” VII. énekének 44. strófájából idézek:

Örök *folyásában* van az *fris forrásu ér*,
Emberben peniglen soha nem ujul vér.

Szépen példázza *forrás* és *folyás* szinonim voltát a VIII. ének 18. versszakának utolsó
sora is, melyben a költő a „szárnyas lovon” érkező „szép piros hajnal”-t jeleníti meg: „*ő*
forrást, ő folyást, erdőt, mezőt ujit.” Vagy nézzük a II. Idilium 18. szakaszát:

Vagy hogy, mint szép Biblis *viz-folyása* lészek,
Mert szemeim úntalan *forrású vizek*.

2. Hadd foglaljam össze röviden, mi mindent bizonyíthatnak ezek a nyelvtörténeti
adatok! Elsősorban azt, hogy a *foly(ó)/foly(ás) (ki)foly(ik)*; a *forr(ás) (ki)forr* tömondatok a
régiségben azonos jelentést képviseltek: nomenverbumok megkettőződésével kialakuló, ősi
tautologikus összefüggések. A *foly(ik)*-ből levezethető *folyás* és a *forr*-ből származó *forrás*
ma is világosan mutatja kettős – igei és névszói – természetét: nomen actionis (‘az az állapot,
hogy vmi folyik vagy forr’ pl. *folyásban* vagy *forrásban lévő víz*), illetőleg nomen acti
‘földből természetes úton előtörő víz’ pl. *bővizű forrás*, illetve a R. *folyás* ‘folyó’) jelentésben
egyként él.

2.1. Adatok sokasága mutatja: ez a gyermeknyelvben is gyakori (l. pl. *a breki brekeg*,
a hápi hápog; *Kukori kukorékol*, *Kotkoda kotkodácsol*, *a röfi röfög*; *a tik-tak tiktakol*; *a vau*
vau(zik) mondatokat), ám a diakrón szintaktikai kutatások által általában figyelmen kívül

hagyott, ősi tautologikus mondatképlet meghatározó szerepet játszhatott a mondatszókát (nomenverbumokat, monorémákat) felváltó kétpólusú – alanyra és állítmányra tagolódó – mondat létrejöttében és történeti továbbfejlődésében.

Figyelemre méltó továbbá az igék alaki hasonlósága is, hiszen eredendően csak a tövek utolsó mássalhangzójában különböztek: *fol* > *folyik*; *for* > *forr*. Mindebből logikusan következik a felismerés: a két ige azonos eredetű lehet.

2.2. Ezt az ősi eredetbeli összefüggést megerősítik azok a nyelvtörténeti adatok is, amelyek a *folyik* és a *forog* ősi etimológiai kapcsolatát jelzik. Lássunk ezekből is néhányat! „Te hozzyad *ffordulvan es ffolyamwan*”; „*Hugyoknak folyási*” ’csillagoknak forgásai’ (JókK.29); „Az zenth yrasra kel *ffolyomny*” ’A szentíráshoz kell fordulni’ (ÉrK. 569); „Az innepnap *a hóldnak folyása* [’forgása’] által jelentetik meg” (MA); „*Napnak folyasa* be thellyesodeth” (TelK. 26); „Meg-tsalhatatlan renddel *forognak a tsillagok*” (PPB); „Egy *forgó* órának álhatatos *folyással* járó *kerekit* [...]”; „*idők forognak*” (Cal); „A kronikak *idok forgasarol* irt konyvek” (JordK.); „A felek együtt valának, újra *forrott forgott* a pör” (Fal. TÉ. 767); „*folyásban lévő* ’forgalomban lévő’ Tallérok”; „*Az idő forgása*”; „*ezen esztendő forgásában*” ’ez év folyamán’; *forog az élete ~ folyik az élete; forogton forog ~ folyton foly ~ forrton forr* (NySz. 1: 931–4, 946–7; SzT. 4: 236, 245–6, 285–6); l. még a mai használatokat is: *segítségért fordul vkihez ~ segítségért folyamodik vkihez; szóban forgó dolog ~ folyik a szó vmiről; folyó ár ~ forgalmi ár*.

Idő és folyó fogalmának közös jegyei, illetőleg *forgás* és *folyás* szemantikai összefüggése mutatkoznak meg Koháry István (1649–1731) alábbi versrészletében is:

Üdő forgásában s az víz folyásában

mely hamar elmúlik,

Lekaszált virágnak, levele zöld ágnak

mely hamar elhullik, [...]

(Ez világot senki által nem élte...)

A *forró* régi ’forgó, háborgó, hullámzó’ jelentését láthatjuk a régiségben gyakori *forró tenger* jelzős szerkezetben, pl. a következő Pázmány-citátumban: „A tengernek monda: halgas, ne zugj és mindgyárt nagy tsendesség lén a *forró tengeren* ([Pázm. Préd. 281] NySz. 946). A jelentés metaforikus használatára Berzsenyi „Magyarokhoz” c. versének jól ismert kezdősorát idézem: „*Forr a világ bús tengere, ó magyar!*”.

2.3. A nyelvi tények világosan mutatják azt is, hogy a körmozgásra utaló jelentésmozzanat a *folyik* igének is sajátja kellett legyen, sőt jelentésében komponensként latensen ma is ott van, hiszen másképpen ezek az adatok nem is lennének értelmezhetőek. E példák egyúttal újabb bizonyítékai a *forog* és a *forr* eredetbeli összefüggésének is. A *forog* és a *forr*, valamint a *forog* és a *folyik* szoros jelentésbeli kapcsolatának együttes figyelembevétele pedig ismét csak a *folyik* és a *forr* lehetséges etimológiai összefüggését támasztja alá. A kapcsolatokat az alábbi analógiás összefüggés mutatja:

forog	:	forr
forog	:	folyik
	↓	
folyik	:	forr

3. Az egy eredetűnek vélt, de mai nyelvünkben egymástól függetleneknek látszó elemek ősi, etimológiai kapcsolatát a rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti adatok elemzésével kialakított kép mellett a szinkrón adatok rendszerszerű összefüggéseinek feltárásával igazolhatjuk, erősíthetjük meg. A diakrón vizsgálattal megállapított összefüggést egyfelől a szavak jelentéselemzésével, másfelől a szóban forgó hangalakokat összekötő szabályos hangmegfelelések kimutatásával támaszthatjuk alá.

3.1. A *fol* > *foly(ik)* és a *for* > *forr* igék fenti tulajdonképpeni jelentése – a bemutatott régi adatok egyértelmű tanúsága szerint – megfeleltethető egymásnak. De az összefüggést mai használatok is igazolhatják. A *fazékból kiforr az étel* jelentése nem más, mint a 'túlhevítés következtében kifolyik'. Vagyis a *(ki)forr* és a *(ki)folyik* szinkrón tulajdonképpeni jelentései között metonimikus összefüggés van: *forr, tehát ennek következtében kifolyik*.

3.2. A hangalakok között pedig – mivel csak a tővégi mássalhangzóban különböznek egymástól – az *l* ~ *r* hangmegfelelés segítségével teremthetünk kapcsolatot. E szabályos hangváltozás eredményeképpen előálló hangváltakozás gyakran indított el a magyarban is szóhasadáshoz vezető folyamatokat (l. pl. a *fül* ~ *fúr*; *komol* > *komoly* ~ *komor*; *kelepel* ~ *kerepel*; *nyúlik, nyulánk* ~ *nyurga*; *világ* ~ *virág* megfeleléseket), s figyelembe vételével bizonyosan még további etimológiai kapcsolatok deríthetők fel (vö. Benkő 1963: 18–34). Ilyen a *fol-* ~ *for-* tövek összefüggése is.

Mindez azt jelenti: a nyelvtörténeti adatok egyértelmű tanúsága mellett, döntő szinkrón szemantikai és morfofonológiai érvek is bizonyítják, hogy az ősi *for* ~ *forr*

szóhasadás előtt egy *fol* ~ *for* alak-és funkciómegoszlással is számolhassunk, és a *folyik*, a *forog* és a *forr* szócsaládját egyazon eredetűnek tarthassuk.

IRODALOM

- A XVII. század költői. A magyar költészet kincsestára 30. Szerk.: Lator László. Unikornis, Budapest, 1995.
- BALÁZS János 1976: A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról, in Benkő Loránd és K. Sal Éva szerk. 68–73.
- BALASSI Bálint összes versei és szép magyar komédiája. Sajtó alá rend. Eckhardt Sándor. Magyar Helikon, Budapest 1961.
- BALLAGI = Ballagi Mór 1868–1873: A magyar nyelv teljes szótára. 1–2. Pest.
- BALLY Charles 1940: L'arbitraire du signe. Le Français Moderne, VIII.
- BENKŐ Loránd 1963: Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. Nyelvtudományi Értekezések 38. 18–34. Akadémiai, Budapest.
- BENKŐ Loránd–K. SAL Éva (szerk.) 1976: Az etimológia elmélete és módszere. Akadémiai, Budapest.
- BENVENISTE, ÉMIL 1966: Problèmes sémantiques de la reconstruction. In: Problèmes de linguistique générale. Paris, Gallimard. 289–307. Magyarul I. TELEGDI Zsigmond szerk.: Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 213–22.
- BRÉAL, Michel 1897: Essai de sémantique. Science des significations. Paris, Hachette. Chapitre XVIII. Comment les noms sont donnés aux choses. 191–8.
- BUDENZ = Budenz József szerk. 1873–1881: Magyar – ugor összehasonlító szótár.
- BONFANTE, G. 1945: On Reconstruction and Linguistic Method. Word, Vol. 1. New York. 83–91; 132–61.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János szerk. 1914–1944: Magyar Etymologiai szótár. 2. Budapest.

- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1998: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, Akadémiai, Budapest.
- FLORENSZKIJ, Pavel A. 1973: A szó szerkezete. *Helikon*, 2–3. sz. 325.
- FÓNAGY Iván 1966: A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV.* Szerk. Telegdi Zsigmond. Budapest. 69–76.
- FÓNAGY IVÁN 1971: Le signe conventionnel motivé. *La linguistique* 7. 55–80.
- FÓNAGY Iván 1972: Motivation et rémotivation *Poétique* 11. 414–31.
- GRÉTSY László 1962: A szóhasadás. Akadémiai, Budapest.
- GUIRAUD, Pierre 1959: *La sémantique*. Paris
- HAMP, Eric P. 1992: Etymology. In: *International Encyclopedia of Linguistics*. Ed. W. Bright. New York–Oxford. Vol. 1: 424–9.
- HOENIGSWALD, Henry M. 1960: *Language Change and Linguistic Reconstruction*, The University of Chicago Press.
- HORVÁTH Katalin 1983: Transzformációs csoportok a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 115. Akadémiai, Budapest. 22–55.
- HORVÁTH Katalin 1993: A rész és az egész. A rész-egész viszony szerepe a nyelv működésében. Budapest. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 16–66, 67–77.
- HORVÁTH Katalin 2001: Kontrasztivitás és szófejtés. In: *Kontrasztív szemantikai kutatások, Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XI.* Szerk. Gecső Tamás. Tinta, Budapest, 148–153.
- HORVÁTH Katalin 2004: Megnevezés és megismerés. In: *A szó élete. Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére.* Szerk. Szitár Katalin. Argumentum, Budapest. 365–72.
- HUMBOLDT, Wilhelm von 1985: *Válogatott tanulmányok*. Ford.: Rajnai László. Budapest, Szépirodalmi Kiadó. 55–67.
- K. SAL Éva 1956: Folyik. In: *Pais-Emlékkönyv*. Szerk. Baárczi Géza és Benkő Loránd. Akadémiai, Budapest. 370–3.
- KÁLMÁN Béla 1962: Folyik. *Nyelvtudományi Közlemények* 64. 347–8.
- KÁROLY Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Akadémiai, Budapest.
- KURYŁOWICZ, Jan 1962: On the Methods of Internal Reconstruction, *Papers for the Ninth International Congress of Linguists*, Cambridge, Mass. 469–90.
- MÉSZÖLY Gedeon 1982. *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Szathmári István. Budapest, 91–6.

- NIETZSCHE, Friedrich 1997: Retorika. Az irodalom elméletei. IV. Szerk.: Thomka Beáta. Pécs, Jelenkor Kiadó. 20–5; 47–9.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: Magyar nyelvtörténeti szótár. Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- PAIS Dezső 1932: Forr. Magyar Nyelv XVIII. 117–19.
- POTEBNYA, Alekszandr A. 2002: A gondolat és a nyelv. In: Poétika és nyelvelmélet. Válogatás A. Potebnya, A. Veszelojszkij, O. Frejdenberg elméleti műveiből. Szerk. Kovács Árpád. Ford. S. Horváth Géza, Szitár Katalin. Budapest. 7–146.
- RÓNA-TAS András 1978: A nyelvrokonság. Gondolat, Budapest.
- SAUSSURE, Ferdinand de 1967: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Budapest. Ford. B. Lőrinczy Éva.
- SÉCHEHAYE, ALBERT 1940: Les trois linguistiques saussuriennes. *Vox Romanica*. 5. Zürich–Genève. 1–48.
- SZEREBRENNYIKOV, B. A. és munkatársai 1986: Általános nyelvészet. Akadémiai, Budapest.
- SzófSz. = Bárczi Géza (szerk.) 1941: Magyar szófejtő szótár. Akadémiai, Budapest.
- SzT. = Szabó T. Attila–Vámszer Márta szerk. 1975–: Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–, Kriterion–Akadémiai, Bukarest–Budapest–Kolozsvár.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. 1967–1976. Akadémiai, Budapest.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár 1–3. 1979–1992. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai, Budapest.
- ZRÍNYI Miklós összes versei. A magyar költészet kincsesládája 34. Szerk.: Lator László. Unikornis, Budapest, 1995.
- ZSILKA János 1975: A jelentés szerkezete. Akadémiai, Budapest.
- ZSILKA János 1993: Nyelvi rendszer – palintonia. *Anthropologia linguistica*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

